

УДК 94(5+47+57)«2001/2015»

**ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК
ШОС У 2001–2015 РР.****HISTORICAL DEVELOPMENT
OF THE SCO IN 2001–2015****Мінасян Р. А.,**

випускник відділу нових незалежних держав,
Державна установа «Інститут всесвітньої історії
Національної Академії наук України» (Київ,
Україна), e-mail: radikminasian@gmail.com, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0001-6694-1856>

Minasian R. A.,

master of history, graduate, Institute of World
History of National Academy of Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), e-mail: radikminasian@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6694-1856>

Аналізуються передумови та причини створення ШОС. Акцентовується увага на тому, що Росія та Китай захотіли створити нову антиамериканську організацію з метою м'якого тиску на США у регіоні. Наголошується на тому, що Росія прагнула втягнути своїх пострадянських союзників у Центральній Азії – Казахстан, Киргизстан та Таджикистан у цю нову організацію задля зміцнення своїх позицій у регіоні. Розкривається процес створення, причини розширення ШОС, збільшення його асоційованих членів та партнерів по діалогу.

Ключові слова: Шанхайська Організація Співробітництва, Росія, Китай, Іран, США.

The article describes the preconditions and reasons for the creation of the SCO. Attention is drawn to the fact that Russia and China wanted to create a new anti-American organization with the purpose of putting light pressure on the United States in the region. It is noted that Russia wanted to draw its post-Soviet allies of Central Asia–Kazakhstan, Kyrgyzstan and Tajikistan into this new organization, in order to strengthen its positions in the region. The reasons for the expansion of the SCO, the increase of its associate members and partners in the dialogue are revealed.

Keywords: the Shanghai Cooperation Organization (SCO), Russia, China, Iran, USA.

Після розпаду СРСР в регіоні Центральної Азії з'явився певний геополітичний вакуум. З одного боку зростає вплив КНР в регіоні. З іншого боку Росія намагалась не допустити проникнення Китаю на територію колишнього СРСР. Паралельно наростали певні антиамериканські настрої у Росії та Китаю, які намагались не допустити проникнення єдиної на той час наддержави – Сполучених Штатів Америки в регіон. Ця антиамериканська тенденція стала об'єднуючою ланкою між КНР та РФ, які вирішили створити нову організацію.

Метою даної статті є з'ясування передумов та причин створення ШОС та висвітлення намірів Росії та Китаю щодо формування даного об'єднання. В Україні місце Шанхайської організації співробітництва на міжнародній арені досліджували Є. Дьякова [6], К. Рубель [13] та Х. Кошелева [7]. Російські науковці висвітлювали питання формування та діяльності ШОС. Зокрема, ці аспекти досліджували Є. Андреева та О. Ратнер [1], В. Юртаєв та О. Рогов [19], Є. Пивовара [11] та ін. Швейцарський науковець Л. Мадуз [22] досліджувала політичні цілі кожного члена ШОС, головним чином зосередившись на вивченні намірів та прагнень Росії та Китаю. На думку Л. Мадуз, ці дві країни створили ШОС,

щоб зміцнити свої інтереси у Центральній Азії. Пакистанські науковці С. Хаснат та З. Аван [21] досліджували інтеграційний потенціал та інтеграційні можливості ШОС.

У 1990–ті рр. після падіння СРСР у Китайській Народній Республіці з'явилися нові можливості для поширення свого впливу на Центральну Азію. Китай визнав незалежність усіх п'яти країн Центральної Азії та встановив з ними дипломатичні відносини. Почалося поступове проникнення китайських товарів в регіон.

26 квітня 1996 р. була підписана Угода про зміцнення довіри у військовій області між деякими пострадянськими країнами регіону – Росією, Таджикистаном, Казахстаном, Киргизстаном з одного боку, та КНР з іншого боку. А 24 квітня 1997 р. була підписана Угода про взаємне скорочення збройних сил в районі кордону між цими ж країнами. Пізніше до них приєднався Узбекистан. Росія, Китай, Таджикистан, Казахстан, Киргизстан та Узбекистан намагались завірити одне одного, що вони не є ворогами і готові об'єднали свої зусилля задля недопущення США в регіон. Головними генераторами цього процесу стали Росія та Китай, за ініціативою яких у 2001 р. була створена Шанхайська Організація Співробітництва у складі Росії, КНР, Киргизстану, Таджикистану та Узбекистану.

15 червня 2001 р. в Шанхаї під час зустрічі глав держав шести країн були підписані Декларація про створення ШОС та Конвенція про боротьбу з тероризмом, сепаратизмом та екстремізмом. Декларація ШОС приймалася з метою протистояння новим спільним загрозам країнам–членам, а також з метою підтримки багатополлярності світу та стимулювання США в регіоні. Адже всі країни–члени ШОС намагались боротись з новим витком тероризму, який вирував у районі Центральної Азії після розпаду СРСР. Тому теза про багатополлярний світ була повторена і в Хартії ШОС, прийнятій під час саміту в Санкт–Петербурзі 7 червня 2002 р. Вона вступила в дію 19 вересня 2003 р. [16] і стала базовим засадничим документом Шанхайської Організації Співробітництва. Також у Хартії були описані основні цілі та задачі ШОС.

Однак наприкінці 2001 р. в Узбекистані [18] та Киргизстані було відкрито американські військові бази, а Таджикистан дозволив проліт американських військових літаків над своєю територією. Військова база в Узбекистані діяла до 2005 р., а в Киргизстані до 2014 р. Тобто важливо підкреслити, що Таджикистан, Киргизстан та Узбекистан – три середньоазійських члена ШОС співпрацювали зі США у військовому плані. Тобто, на момент створення Шанхайської організації співробітництва, ніхто з членів організації антиамериканських настроїв не мав, за винятком двох потужних членів ШОС – Росії та Китаю.

Згідно Хартії ШОС основною метою організації є зміцнення атмосфери добросусідства між країнами–членами, розширення глобального співробітництва у різних сферах заради підтримки стабільності та безпеки в регіоні,

спільне протистояння тероризму, сепаратизму та екстремізму, боротьба з нелегальною міграцією, підтримка відносин з іншими країнами та міжнародними організаціями, спільне вирішення проблем XXI ст., спільна інтеграція у світову економічну систему та співробітництво з метою недопущення міжнародних конфліктів спільне їх вирішення [4].

Задля здійснення координації співробітництва між антитерористичними відомствами країн-членів у відповідності з Шанхайською конвенцією боротьби з тероризмом, сепаратизмом та екстремізмом 7 червня 2002 р. була створена Регіональна антитерористична структура ШОС [9]. Рада РАТС збирається на свої засідання двічі на рік і приймає ключові рішення щодо діяльності РАТС. Рада РАТС щорічно звітує перед Радою глав держав щодо виконаної роботи [17].

Виконавчий комітет Регіональної антитерористичної структури ШОС (штаб-квартира цієї структури знаходиться в Ташкенті) очолює директор, який призначається рішенням Ради глав держав строком на 3 роки на основі ротації. Країни-члени призначають своїх постійних членів при Секретаріаті та Виконкомі Регіональної антитерористичної структури ШОС.

Також у Хартії зазначено, що однією з цілей ШОС є сприяння зростанню рівня життя населення країн-членів. Однак РФ, Китай, Киргизія, Казахстан та Таджикистані на час створення організації і в 2015 р. належали до країн з порівняно невисоким рівнем життя населення. Так у 2015 р. Росія за цим показником була 91-ю, Таджикистан 94-им, Киргизстан на 80-ій позиції, Узбекистан був 63-им. Найкращий за офіційними показниками рівень життя серед країн-членів ШОС мали Китай, він обіймав 51-шу позицію, та Казахстан – 47-му [15]. Якщо брати дані за 2000 р. – рік перед створення ШОС, то Росія тоді обіймала 60-ту позицію, Китай – 96-ту, Казахстан – 79-ту, Узбекистан – 95-ту, Киргизстан – 102-гу, а Таджикистан – 112-ту [12]. Тобто Китай за цей період піднявся на 35 позицій, Узбекистан та Казахстан – на 32 позиції, Киргизстан – на 22 позиції, Таджикистан – на 18 позицій, а Росія опустилася на 31 позицію.

Важливо підкреслити, що за 2015 р. Китай був першою економікою світу (дані ВВП), Російська Федерація – 6-ю, Казахстан – 52-ю, Узбекистан – 69-ю, Туркменістан – 94-ю, Таджикистан – 136-ю, Киргизія – 144-ю [3]. Для порівняння у 2000 р. Китай обіймав шосту позицію, Росія – 17-ту, Казахстан – 72-гу, Узбекистан – 78-му, Киргизстан – 149-ту, Таджикистан – 155-ту [24]. Тобто сильний ривок в першу чергу здійснили Росія та Китай, який став першою економікою світу. Однак можна зробити висновок, що зростання економік країн-членів організації майже не відобразалося на рівні життя основного населення.

Формально важливою метою ШОС згідно Хартії є забезпечення прав людини, але у відповідності з національними законодавствами країн-членів. Тобто якщо один з провідних членів ШОС – РФ, ввела законодавче обмеження мітингів, то у

випадку колізії з міжнародними нормами пріоритет надається національному законодавству в питанні прав людини. Аналогічна ситуація з іншим титаном ШОС – Китаєм. У КНР систематично порушуються питання прав людини, наприклад, не дотримуються міжнародні стандарти щодо захисту прав та становища робітників [2].

Стаття 13-та Хартії ШОС говорить, що Шанхайська Організація Співробітництва готова приймати інших членів. У 14-ій статті йдеться про те, що ШОС може надати іншій міжнародній організації статус спостерігача чи партнера по діалогу. Вищим органом ШОС є Рада глав держав, яка визначає головні пріоритети організації та основні напрямки співробітництва країн-членів, розглядає актуальні міжнародні та регіональні проблеми, вирішує питання функціонування організації та питання співробітництва з іншими міжнародними організаціями. У 16-ій статті Хартії сказано, що рішення в ШОС приймаються на основі консенсусу країн-членів.

Важливим кроком в історії ШОС стало підписання 16 серпня 2007 р. між Росією, Китаєм, Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном та Узбекистаном Договору про довгострокове співробітництво, який вступив у дію в 2012 р. Цей договір був спрямований на зміцнення співробітництва між країнами-членами ШОС. Також у договорі говорилось про повагу до багатопольярного світу. Зазначалось, що він не направлений проти третіх сил [10]. Станом на серпень 2014 р. юридично-правова база ШОС включала в себе 65 договорів.

Рада глав держав ШОС збирається щороку. На саміти глав держав ШОС можуть бути запрошені президенти країн-спостерігачів ШОС та керівники тих міжнародних організацій які є партнерами ШОС – СНД, ОДКБ, АСЕАН та ООН. На 14-му засіданні ради глав держав ШОС, яке відбулося 11-12 вересня 2014 р. в Душанбе була прийнята Душанбінська декларація та підписана Угода між урядами країн-членів ШОС щодо створення сприятливих умов для міжнародних автоперевезень.

Згідно Хартії ШОС Рада глав урядів розглядає та приймає рішення щодо конкретних питань в економічній та гуманітарній сферах. За рішенням держав-членів на засіданні Ради глав урядів можуть бути запрошені глави урядів країн-спостерігачів та керівники міжнародних організацій. Рада міністрів закордонних справ розглядає питання діяльності ШОС, відповідає за підготовку засідань Ради глав держав та приймає рішення про проведення консультацій з міжнародних питань [17]. Головування в основних органах ШОС – Рада глав держав, Рада глав урядів здійснюється в порядку російського алфавіту упродовж року.

Рада керівників міністерств та відомств країн-членів ШОС відповідає за питання співробітництва за профільними напрямками. Це також закріплено в Хартії ШОС. Станом на 2014 р. діяли наради міністрів, які відповідали за зовнішньоекономічну та зовнішньоторгівельну

діяльність, функціонували ради міністрів оборони, керівників МВС, антинаркотичних відомств, митних служб, міністрів освіти, культури, юстиції, транспорту та надзвичайних ситуацій. У ШОС функціонують також різні експертні координаційні механізми та робочі групи. На регулярній основі відбуваються зустрічі генеральних прокурорів та керівників верховних судів. Вирішення поточних питань діяльності організації забезпечує Рада національних координаторів.

Секретаріат ШОС є постійно діючим адміністративним органом, який здійснює організацію заходів та вносить пропозиції щодо бюджету ШОС. Секретаріат очолює Генеральний секретар, який призначається рішенням Ради глав держав строком на 3 роки на основі ротатії. Знаходиться Секретаріат ШОС в столиці Китаю – Пекіні.

Після створення ШОС поступово почала обростати прихильниками. У 2004 р. спостерігачем в організації стала Монголія. Індія, Іран та Пакистан отримали статус спостерігача у 2005 р. Іран, як відомо, перебуває під санкціями США та міжнародних інституцій через ядерну програму. У 2002 р. президент США Дж. Буш–молодший назвав Іран одним з членів «вісі зла» [14], а у 2006–2007 рр. у США та в інших західних країнах серйозно обговорювалося питання здійснення військової операції США проти Ірану через його ядерну програму. У 2012 р. статус спостерігача при ШОС отримав Афганістан. Заявки на отримання статусу спостерігача у 2012 р. подали Білорусь, Вірменія, Шрі-Ланка, Непал, Бангладеш та Азербайджан. Статус партнера по діалогу був наданий Білорусії, Шрі-Ланці у 2009 р. [4] та Туреччині у 2012 р. Тобто, ми бачимо, що велика кількість важливих країн євразійського регіону виявили інтерес до даної організації.

Причому спостерігачами в ШОС ставали в основному країни, які тією чи іншою мірою невдоволені політикою США, або близькі до Росії. Так, Монголія в радянські часи була союзником СРСР та входила у сферу його впливу, а Афганістан виступав проти домінування США в регіоні, адже американські війська та війська НАТО знаходяться в країні з 2001 р. Тому Афганістан займав вичікувальну позицію – з одного боку більшість людей виступали проти американської інтервенції, а з іншого, уряд країни намагався тримати руку на пульсі та в разі посилення антиамериканських сил у регіоні примкнути до них.

У 2012 р. кандидат на посаду президента США від республіканської партії М. Ромні неодноразово називав Росію головним ворогом США, точніше ворогом США №1. Окрім того, кандидат–республіканець заявляв, що саме Росія, Китай та Іран є дестабілізуючими силами на міжнародній арені [20]. М. Ромні разом з його ідеями підтримали 47% американських виборців. Тобто, майже половина американців погодилася з ідеєю, що основні країни члени ШОС є ворожими та здійснювали дестабілізацію міжнародної безпеки.

Індія ще з часів холодної війни будучи офіційно одним із провідних ініціаторів руху неприєднання

на чолі з Дж. Неру негласно підтримувала тісні союзні відносини з СРСР та купувала у нього зброю у великій кількості. Після розпаду СРСР у 1991 р. Індія взяла курс на підтримку тісних та якісних відносин з його правонаступницею – Росією. З часів розпаду СРСР Індія закупав в Росії зброю у ще більшій кількості, ніж вона закупала зброю в СРСР, наприклад, у 2015 р. Індія закупила в РФ озброєння на суму більше 5 млрд. дол. [8], крім того, Індія м'яко виступала проти відвертого домінування США в регіоні та прагнула зменшити вплив США у регіоні та світі.

Пакистан, будучи офіційно союзником США, неодноразово використовував Америку для протистояння у конфлікті з Індією (союзницею СРСР, а потім і РФ), отримуючи фінансову допомогу від США. Однак незважаючи на це, Пакистан все одно залишався антиамериканською країною, підтвердженням чого є, наприклад, масові антиамериканські мітинги та привселюдні спалення американських прапорів у Пакистані у 2012 р. [23]. І саме тому Пакистан також тримав руку на пульсі, щоб у разі якщо Китай та Росія запропонують йому вирішення певних зовнішньополітичних проблем (насамперед проблеми штату Джамму і Кашмір) перейти на їх бік та припинити загравання зі США [14].

У червні 2015 р. Індії та Пакистану, не зважаючи на ворожнечу між собою, синхронно подали заявку на повноправне членство в ШОС. Це обумовлено тим, що і Делі і Ісламабад сприймають ШОС як потужну регіональну організацію, членство в якій піднесе їх власний престиж і в євразійському регіоні, і у світі. Окрім того, Індія та Пакистан виступають за м'яке витіснення США з регіону, переймаючись американською військовою операцією в Афганістані.

Також потрібно сказати, що Пакистан більше співпрацював з Китаєм, а Індія – з Росією. І Китай, і Росія є головними членами ШОС і впливовими геополітичними гравцями в євразійському регіоні. Тому Індія та Пакистан вирішили одночасно подати заявки на вступ до ШОС щоб не допустити посилення один одного в регіоні. Ці дві ядерні країни офіційно стали членами ШОС у 2017 р., що стало першим розширенням організації з часу її створення. У результаті ШОС стала ще більш впливовою міжнародною організацією за участі чотирьох ядерних держав, територія членів якої охоплює більше половини населення світу та займає більшу половину території Євразії.

10 липня 2015 р. під час саміту глав держав ШОС в Уфі була прийнята Уфимська декларація глав країн–членів ШОС. В документі констатувалося, що Шанхайська Організація Співробітництва стала одним із ключових учасників світового політичного процесу, а її вплив на міжнародну систему зріс. Глави держав–членів констатували, що ШОС вносила та вноситиме значний вклад в питання підтримки миру та безпеки не лише в євразійському регіоні, але і у світі в цілому [11, с. 707–708]. Тобто можна сказати, що цією заявою ШОС заявило про себе як потужну незахідну світову силу.

Отже, Шанхайська Організація Співробітництва стала регіональним інтеграційним об'єднанням на пострадянському за участю деяких пострадянських країн та Китаю, Індії й Пакистану. У певному розумінні ШОС стала спробою відновити російсько-китайський союз, який був знищений на початку 1960-х рр. Але головна мета, яку переслідувала Росія при створенні цього об'єднання – це спроба втримати своїх союзників у Центральній Азії під контролем, бо КНР після розпаду СРСР почала витіснити росіян з регіону. Історичний розвиток ШОС можна поділити на три етапи. Перший етап розпочався у 2001 р. та закінчився у 2007 р. Він характеризувався інституційним становленням ШОС. Другий етап тривав з 2007 р. по 2012 р., коли кілька країн стали країнами-спостерігачами. Це підвищило авторитет ШОС на міжнародній арені. Третій етап розпочався у 2012 р. та закінчився у 2015 р., коли Індія та Пакистан вирішили вступити в ШОС.

Список використаних джерел

1. Андреева, Е., Ратнер, А., 2011. 'Шанхайская организация сотрудничества: опыт междисциплинарного исследования', *Пространственная экономика*, №2, с.182–183.
2. Анушевская, А. 'Что такое ШОС и какие страны в неё входят?'. [online] Доступно: http://www.aif.ru/dontknows/file/kakie_strany_sotrudnichayut_mezhdu_soboy_v_ramkah_shos
3. 'ВВП стран мира таблица / список / рейтинг'. [online] Доступно: <http://www.statdata.ru/vvp-stran-mira>
4. 'Беларусь и Шри-Ланка получили статус партнера ШОС по диалогу'. [online] Доступно: <http://afn.by/news/i/118588>
5. 'Договор о долгосрочном добрососедстве, дружбе и сотрудничестве государств-членов ШОС (16.08.2007 г.)'. [online] Доступно: <http://infoshos.ru/ru/?id=22>
6. Дьякова, Е., 2017. 'Україна та Шанхайська Організація Співробітництва, перспективи співпраці', *Географія та туризм*, №3, с.281–287.
7. Кошельва, Х., 2014. 'Порівняльна характеристика БРИКС і ШОС та їх місце на світовій арені', *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна*, №1144, Т.1, с.22–25.
8. Курц, В. 'Военное сотрудничество Индии и России переживает ренессанс'. [online] Доступно: <https://nk.org.ua/geopolitika/voennoe-sotrudnichestvo-rossii-i-indii-perejivaet-renessans-48827>
9. 'О РАТС ШОС'. [online] Доступно: <http://ecrats.org/ru/about/history/>
10. 'О Шанхайской организации сотрудничества'. [online] Доступно: <https://guam-organization.org/guam-organizatsiya-za-demokratiyu-i-ekonomicheskoe-razvitie-istoriya-i-institutsionalnoe-stanovlenie/>
11. Пивовар, Е., 2016. 'Евразийский интеграционный проект на постсоветском пространстве', СПб.: АЛЕТЕИЯ, с.719.
12. 'Рейтинг уровня жизни населения стран мира'. [online] Доступно: <http://worldgeo.ru/lists/?id=28&page=4>
13. Рубель, К., 2012. 'До питання про перспективи військово-політичної трансформації Шанхайської Організації Співробітництва', *Наукові праці. Політологія*, Вип.185, Т.197, с.107–113.
14. 'Следует ли причислить Иран к «оси зла»? – 2002–02–11'. [online] Доступно: <https://www.golos-ameriki.ru/a-a-33-a-2002-02-11-1/657088.html>
15. 'Уровень жизни населения России и стран мира в 2015 году'. [online] Доступно: <https://pora-valit.livejournal.com/3151799.html>
16. 'Хартия Шанхайской организации сотрудничества'. [online] Доступно: <http://kremlin.ru/supplement/3450>
17. 'Шанхайская Организация Сотрудничества (Справочный материал)'. [online] Доступно: http://www.mid.ru/sanhajskaa-organizatsia-sotrudnicestva-sos-/-/asset_publisher/0vP3hQoCPRg5/content/id/939580

18. Шустов, А. 'Американская база в Узбекистане?'. [online] Доступно: <https://3rm.info/publications/50218-amerikanskaya-baza-v-uzbekistane.html>

19. Юртаев, В., Рогов, А., 2017. 'ШОС и БРИКС: особенности участия в процессе евразийской интеграции', *Вестник РУДН*, №3, с.469–482.

20. David, M. 'Drucker Romney was right about Russia'. [online] Доступно: <https://edition.cnn.com/2017/07/31/opinions/obama-romney-russia-opinion-drucker/index.html>

21. Hasnat, S. Awan, Z. 'Shanghai Cooperation Organization as a Platform for Regional Understanding: Its Economic, Political and Security Potential'. [online] Доступно: http://sam.gov.tr/wp-content/uploads/2016/12/perceptions_Spring2016183-100.pdf

22. Maduz, L. 'Flexibility by design: The Shanghai Cooperation Organization and future of Eurasian cooperation'. [online] Доступно: <http://www.css.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/pdfs/Maduz-080618-ShanghaiCooperation.pdf>

23. 'Muslim fury: LIVE anti-US protest timeline (PHOTOS)'. [online] Доступно: <https://www.rt.com/news/anti-american-protests-live-updates-053/>

24. 'Ranking of the World's Richest Countries by GDP (2000)'. [online] Доступно: <http://en.classora.com/reports/t24369/ranking-of-the-worlds-richest-countries-by-gdp?id=243&groupCount=50&startIndex=101&version=2000>

References

1. Andreeva, E., Ratner, A., 2011. 'Shanhajskaja organizacija sotrudnichestva: opyt mezhdisciplinarnogo issledovanija (Shanghai Cooperation Organization: Experience of Interdisciplinary Research)', *Prostranstvennaja jekonomika*, №2, s.182–183.
2. Anushevskaja, A. 'Chto takoe ShOS i kakie strany v nejo vhodjat? (What is the SCO and which countries are included in it?)'. [online] Dostupno: http://www.aif.ru/dontknows/file/kakie_strany_sotrudnichayut_mezhdu_soboy_v_ramkah_shos
3. 'VVP stran mira tablica / spisok / rejting (GDP of the world table / list / rating)'. [online] Dostupno: <http://www.statdata.ru/vvp-stran-mira>
4. 'Belarus' i Shri-Lanka poluchili status partnera ShOS po dialogu (Belarus and Sri Lanka received the status of an SCO dialogue partner)'. [online] Dostupno: <http://afn.by/news/i/118588>
5. 'Dogovor o dolgosrochnom dobrososedstve, družbe i sotrudnichestve gosudarstv-chlenov ShOS (16.08.2007 g.) (Treaty on Long-Term Neighborhood, Friendship and Cooperation of the SCO Member States (August 16, 2007))'. [online] Dostupno: <http://infoshos.ru/ru/?id=22>
6. D'jakova, Je., 2017. 'Ukrai'na ta Shanhaj's'ka Organizacija Spivrobotnyctva, perspektivy spivpraci (Ukraine and the Shanghai Cooperation Organization, prospects of cooperation)', *Geografija ta turyzm*, №3, s.281–287.
7. Kosheljeva, H., 2014. 'Porivnjal'na harakterystyka BRIKS i ShOS ta i' h' misce na svitovij areni (Comparative characteristics of BRICS and SCO and their place on the world stage)', *Visnyk HNU im. V. N. Karazina*, №1144, T.1, s.22–25.
8. Kurc, V. 'Voennoe sotrudnichestvo Indii i Rossii perezhivaet renessans (Military cooperation between India and Russia is undergoing renaissance)'. [online] Dostupno: <https://nk.org.ua/geopolitika/voennoe-sotrudnichestvo-rossii-i-indii-perejivaet-renessans-48827>
9. 'O RATS ShOS (About rats SCO)'. [online] Dostupno: <http://ecrats.org/ru/about/history/>
10. 'O Shanhajskoj organizacii sotrudnichestva (About the Shanghai Cooperation Organization)'. [online] Dostupno: <https://guam-organization.org/guam-organizatsiya-za-demokratiyu-i-ekonomicheskoe-razvitie-istoriya-i-institutsionalnoe-stanovlenie/>
11. Pivovar, E., 2016. 'Evrazijskij integracionnyj projekt na postsovetskom prostranstve (Eurasian integration project in the post-Soviet space)', SPb.: ALETEIJA, s.719.
12. 'Rejting urovnja zhizni naselenija stran mira (Rating of the standard of living of the population of the world)'. [online] Dostupno: <http://worldgeo.ru/lists/?id=28&page=4>
13. Rubel', K., 2012. 'Do pytannja pro perspektivy v'ijs'kovo-politychnoi' transformacii' Shanhaj's'koi' Organizacii' Spivrobotnyctva (On the prospects of the military-political

transformation of the Shanghai Cooperation Organization)», *Naukovi praci. Politologija*, Vyp.185, T.197, s.107–113.

14. 'Sleduet li prichislit' Iran k «osi zla»? – 2002–02–11 (Should Iran be counted among the "axis of evil"? – 2002–02–11)'. [online] Dostupno: <https://www.golos-ameriki.ru/a/a-33-a-2002-02-11-1-1/657088.html>

15. 'Uroven' zhizni naselenija Rossii i stran mira v 2015 godu (The standard of living of the population of Russia and the world in 2015)'. [online] Dostupno: <https://pora-valit.livejournal.com/3151799.html>

16. 'Hartija Shanhajskoj organizacii sotrudnichestva (Charter of the Shanghai Cooperation Organization)'. [online] Dostupno: <http://kremlin.ru/supplement/3450>

17. 'Shanhajskaja Organizacija Sotrudnichestva (Spravochnyj material) (Shanghai Cooperation Organization (Reference))'. [online] Dostupno: http://www.mid.ru/sanhajskaa-organizacija-sotrudnichestva-sos-/-/asset_publisher/0vP3hQoCPRg5/content/id/939580

18. Shustov, A. 'Amerikanskaja baza v Uzbekistane? (American base in Uzbekistan?)'. [online] Dostupno: <https://3rm.info/publications/50218-amerikanskaya-baza-v-uzbekistane.html>

19. Jurtaev, V., Rogov, A., 2017. 'ShOS i BRIKS: osobennosti uchastija v processe evrazijskoj integracii (SCO and BRICS: Features of Participation in the Eurasian Integration Process)', *Vestnik RUDN*, №3, s.469–482.

20. David, M. 'Drucker Romney was right about Russia'. [online] Dostupno: <https://edition.cnn.com/2017/07/31/opinions/obama-romney-russia-opinion-drucker/index.html>

21. Hasnat, S. Awan, Z. 'Shanghai Cooperation Organization as a Platform for Regional Understanding: Its Economic, Political and Security Potential'. [online] Dostupno: http://sam.gov.tr/wp-content/uploads/2016/12/perceptions_Spring2016183-100.pdf

22. Maduz, L. 'Flexibility by design: The Shanghai Cooperation Organization and future of Eurasian cooperation'. [online] Dostupno: <http://www.css.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/pdfs/Maduz-080618-ShanghaiCooperation.pdf>

23. 'Muslim fury: LIVE anti-US protest timeline (PHOTOS)'. [online] Dostupno: <https://www.rt.com/news/anti-american-protests-live-updates-053/>

24. 'Ranking of the World's Richest Countries by GDP (2000)'. [online] Dostupno: <http://en.classora.com/reports/t24369/ranking-of-the-worlds-richest-countries-by-p?id=243&groupCount=50&startIndex=101&version=2000>

* * *